

НАЗВИ УРОЧИЩ ПІВНІЧНОЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ЯК СКЛАДНИК МІКРОТОПОНІМІЇ КРАЮ

У статті схарактеризовано 343 назви наявних сьогодні урочищ на території чотирьох північних районів Хмельниччини у структурному, словотвірному та семантико-мотиваційному аспектах; запропоновано ввести додатковий термін на позначення назв урочищ – трактонім, який кваліфікуємо як найменування території або групи однорідних ділянок природи, відокремленої більш-менш чіткими природними або антропогенними межами; з'ясовано, що переважають прості сутнісні найменування, мотивовані географічними термінами й утворені лексико-семантичним способом.

Ключові слова: урочище, власна назва, мотивація, семантика твірної основи, деривація.

Илона Ордынская. НАЗВАНИЯ УРОЧИЩ СЕВЕРНОЙ ХМЕЛЬНИЧЧИНЫ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ МИКРОТОПОНИМИИ КРАЯ

В статье охарактеризовано 343 названия урочищ, зафиксированных на территории четырех северных районов Хмельницкой области, в структурном, словообразовательном и семантико-мотивационном аспектах; предложено ввести дополнительный термин для обозначения названий урочищ – трактоним, который квалифицируем как наименование территории или группы однородных участков природы, отделенной более или менее четкими природными или антропогенными границами; выяснено, что преобладают простые сущностные наименования, мотивированные географическими терминами и образованные лексико-семантическим способом.

Ключевые слова: урочище, имя собственное, мотивация, семантика производной основы, словообразование.

Ilona Ordynska. NAMES OF THE NORTHERN KHMELNYTSKY REGION TRACTS AS A MICROTOPYNYMY COMPONENT OF THE REGION

The article describes 343 names of land tracts fixed on the territory of four northern districts of the Khmelnytsky region in structural, word-building and semantic-motivational aspects; it was proposed to introduce an additional term to designate the names of the tracts - a tractonym, which we define as the name of a territory or a group of homogeneous areas of nature, separated by more or less clear natural or man-made boundaries; it has been found that simple essential names prevail, motivated by geographic terms and formed in a lexico-semantic way.

Keywords: tract, proper name, motivation, semantics of the derived stem, word formation.

Будь-яка географічна назва, виникаючи практично стихійно, все-таки не є випадковою і має свою мотивацію (нехай сьогодні подекуди нез'ясовану), семантику, структуру. Сучасна ономастика значну увагу приділяє характеристиці мікротопонімів, що зумовлено низкою факторів, із-поміж яких те, що значний пласт цієї лексики зникає з людської пам'яті, хоча такі пропріативи тісно пов'язані з історією заселення певної території, в них відбивається побут, вірування, звичаї народу, простежуються його торговельні, господарські та культурні зв'язки.

Свого часу мікротопонімія різних регіонів уже ставала об'єктом вивчення таких ономастів, як В. Ф. Баньої (басейн річки Уж), Н. І. Бицко (Тернопільщина), Л. П. Білінська (Покуття), О. В. Василик (Уманщина), Н. В. Вебер (Івано-Франківщина), О. В. Заінчківська (Кіровоградська область), Н. І. Лісняк (Західне Поділля), Р. О. Ляшенко (Кіровоград), О. І. Проць (північ Львівської області), Н. Р. Яніцька (центральні та східні райони Львівської

області) та ін. Проте комплексне дослідження мікротопонімікону північної Хмельниччини, зокрема найменувань урочищ, відсутнє, що й зумовило актуальність теми статті. Мета розвідки – з'ясувати сутність дефініції *урочище* та схарактеризувати назви урочищ Північної Хмельниччини (Ізяславського, Полонського, Славутського і Шепетівського районів) у структурно-семантичному та мотиваційно-словотвірному аспектах.

На думку географів, урочище як основна одиниця ландшафту становить собою природний територіальний комплекс, який складається з генетично взаємопов'язаних фацій або груп фацій (підурочищ), утворених у межах частини або цілої мезоформи рельєфу. Як зазначає С. П. Мельничук, на рівнинах кожен яр, балка, схил, долина струмка, улоговина, плоске межиріччя, річкова тераса, заплава або інша форма рельєфу обов'язково буде окремим урочищем [2, с. 40].

За «Словником української мови», *урочище* – 1) те, що становить природну межу (яр, гора і т. ін.); 2) ділянка, яка виділяється серед навколишньої місцевості природними ознаками (ліс серед поля, луг, болото серед лісу і т. ін.) [2, 10, с. 483].

Б. В. Смерека, який досліджував сутність поняття *урочище* в актових та фіскальних документах Руського воєводства, зауважує, що «географи називають урочищем таксономічну одиницю нижчого порядку, що характеризується єдністю ландшафту. Мовознавці застосовують цей термін для означення незаселених об'єктів, зазвичай у сільській місцевості, найменування яких прийнято називати мікротопонімами; археологи – для просторової конкретизації знахідок, знову ж таки у сільській місцевості, де немає інших орієнтирів» [4, с. 11]. Автор, проаналізувавши низку документів, дійшов висновку, що сьогодні не існує єдиної, чітко окресленої дефініції. Урочищем називали незаселену територію, яку або могли з часом заселити, або ніколи не використовували для проживання [4, с. 12].

Отже, урочища – це змінні (динамічні) рельєфні утворення, непостійність яких зумовлена впливом низки зовнішніх факторів (зокрема клімату, людської діяльності, давнього заселення краю, утворення поселень тощо), тому й з'ясувати походження назви того чи іншого об'єкта часто становить значні труднощі.

Вважаємо за доцільне ввести додатковий термін на позначення назв урочищ – *трактонім* (з таким значенням корінь фіксується в багатьох європейських мовах).

Усього на досліджуваній території протягом різних історичних періодів було зареєстровано 455 назв урочищ (6,39 % від загальної кількості мікротопонімів), із них 424 основні і 31 варіантна. Коефіцієнт стабільності досить низький – 1,073, що засвідчує незначну динаміку таких пропріативів. На сьогодні реально існує 343 назви, зафіксовані на картах та в усному мовленні мешканців.

За структурою всі оніми поділяють на *прості* (одноосновні), *складні* (дво- і багатоосновні) та *складені* (словосполучення і речення) [6, с. 216]. Така систематизація власних назв тісно пов'язана з іншими, зокрема із семантичною, словотвірною і мотиваційною.

Найбільшу кількість становлять прості найменування (247 – 72,01 %: *Гармати, Липне, Роговища*), далі – складені (85 – 24,78 %: *Білий Камінь, Гарбарова долина, Самарський луг*), із них 3 утворення із службовим словом (*Біля Макара, Під Березиною, За Ємиками*), та складні (11 – 3,21 %: *Птахоферма, Салотопка, Сіножать*).

Оскільки урочище – це певна форма ландшафту, то й в основу назви найчастіше лягав географічний термін або інша лексема без змін, тому основним способом творення таких найменувань є лексико-семантичний (245 назв – 71,43 %), зокрема власне семантизація (104 – 42,45 %): як онімізація (загальна назва стає власною: *Гатка, Струга, Яр*, всього 92 назви), так і трансонімізація (власна назва переходить з одного розряду в інший; це 7 ойконімів: *Березівка, Зубівці, Понора*, 4 андроніми: *Перегониха, Прохориха, Якубиха*; 1 антропонім: *Мар'ян*). Шляхом плуралізації, коли онімом стає слово у формі множини, утворено 54 назви (22,04 %: *Береги, Кар'єри, Чагарі*).

На відміну від мікроойконімії, де часто фіксуємо генітивні форми найменувань, серед назв урочищ виявили лише 2 таких утворення: *Громовича, Трегубої*, що становить 0,82 %, тобто

можна говорити, що на досліджуваній території стягнення як спосіб деривації малопродуктивне.

Чільне місце в лексико-семантичному словотворі посідає синтаксичний спосіб (85 словосполучень – 34,69 %). Переважно це підрядні субстантивні словосполучення, компоненти яких поєднані зв'язком узгодження і побудовані за схемами «присвійний прикметник + іменник» (30 – 35,3 %: *Адамове займище, Гнатів став, Микитова Береза*), «відносний прикметник + іменник» (27 – 31,76 %: *Березовий гай, Заповідне урочище, Лозова Гребля*), «якісний прикметник + іменник» (16 – 18,82 %: *Білий Камінь, Короткі поля, Старий ліс*), «числівник + іменник» (7 – 8,24 %: *Перший обрив, Другі сосни, Третій Укін*). Такі назви здебільшого мають прямий порядок слів, лише у структурі відойконімних похідних наявна інверсія: *Мухарівський Лісок і Березина Медведівська*. Також є сполуки «прийменник + іменник» (3 – 3,53 %: *Біля Макара, За Ємиками, Під Березиною*). Одиначними фіксаціями (по 1,18 %) представлено словосполучення, компоненти яких поєднані зв'язком керування за схемами «іменник + іменник» (*Долина смерті*) та «іменник + прийменник + іменник» (*Лози за річкою*).

Наступну групу становлять назви урочищ, утворені морфологічним способом (93 – 27,11 %), де переважають суфіксальні деривати (47 – 50,53 %). Найбільше зафіксовано найменувань із суфіксом -щин-а (17 назв), який вказує на належність територій певним особам: *Драбівщина, Карпівщина, Чаплівщина*. Решта суфіксів представлена менш продуктивно: -ок (6: *Брідок, Гайок, Сплавок*), -иськ- (3: *Глиниська, Глинисько, Пасічисько*), -ищ-е (3: *Гурбище, Кам'янище, Соколище*), -ець (3: *Городець, Люварець, Огородець*), -ик (2: *Круглик, Овершик*), -иц-я (2: *Горбовиця, Жидовиця*), -івк-а (2: *Березівка*), -к-а (2: *Станіславка, Яславка*), -ин-а (2: *Дроздовина, Тершина*), -анк-а (1: *Драганка*), -ух-а (1: *Попелуха*), -ц- (1: *Багенце*), -еньк-а (1: *Гусенька*).

Також незначну кількість становлять інші типи афіксального словотворення назв: префіксальний (2 – 2,15 %: *Завапельня, Проволока*), конфіксальний (2 – 2,15 %: *Залисся, Межиліски*), усічення основи (1 – 1,08 %: *Вивіз*), основоскладання (1 – 1,08 %: *Івано-пасічне*). В ономастиці у складі морфологічного словотвору прийнято також виокремлювати флексійний спосіб, де новий онім утворюється саме за допомогою закінчення. У нашому випадку таку функцію виконує флексія -о-, приєднана до суфіксів -ов- та -ин- (7 – 7,53 %: *Артемово, Залучино, Тульмино*).

Значний відсоток (33 – 35,48 %) становлять назви урочищ, утворені шляхом конверсії, зокрема субстантивації. У процесі аналізу з'ясовано, що найчастіше субстантивувалися присвійні прикметники (18: *Горбанева, Миколова, Оленчина*). Решта твірних основ є менш продуктивними: це відносні прикметники (10: *Заповідне, Лишня, Побойна*), із-поміж яких ад'єкtonіми (3: *Вербилівське, Вербовецьке, Радошівське*) і відетнонімний прикметник (1: *Польське*), якісні прикметники (4: *Високе, Подле, Широке*) та дієприкметник (1: *Погоріла*).

Спосіб творення 5 трактонімів (1,46 %: *Кримка, Обидра, Остроня, Ушпільє, Чеморошень*) можна визначити лише умовно, оскільки невідома твірна основа.

Отже, підтверджується думка ономастів, що «лексико-семантичний спосіб надзвичайно продуктивний при творенні власних назв різних розрядів, причому онімами таким шляхом можуть ставати як апелятиви, так і інші найменування» [6, с. 344]. Особливо яскраво це простежується в назвах урочищ.

За семантикою твірної основи розмежовують відонімні, відапелятивні та відонімно-відапелятивні власні назви [6, с. 409].

У найменуваннях урочищ переважають відапелятивні похідні (238 назв – 69,38 %). Основну групу становлять назви, мотивовані географічними термінами (161 – 67,65 %), які означають: особливості поверхні землі – *Глинисько, Кам'янище, Піщанка*; рівнинні території – *Луги, Прилуки, Сіножаті*; рельєфні ознаки – *Вершина, Провалля, Яр*; типи лісових масивів – *Гайок, Чагарі, Чаща* та їхні різновиди залежно від насаджень – *Грабина, Липники, Терняки*; гідрографічні атрибути – *Брідок, Плави, Ставок*. Крім того, знаходимо терміни на позначення різних приміщень, у яких щось виготовляли, зберігали тощо – *Дігтярня, Кошарки, Лабази*

(приміщення для зберігання зерна), *Ступник* (фабрика, де валяли вовну [3, 9, с. 807]), та ділянок землі, які мають якісь особливості або певним чином вироблені, – *Вивіз* (ділянка землі, що має схил [3, 1, с. 364]), *Волока* (ділянка землі 16,8 га [3, 1, с. 729]), *Круглик* (від ГТ *круг* – ділянка поля [3, 2, с. 302]), *Поруби* (ділянка, де вирубано ліс [3, 7, с. 292]).

До відапелятивних також віднесено назви, в основі яких флоролексеми (7 – 2,94%: *Березівка, Крушина, Ромашика*) та зоолексеми (4 – 1,68%: *Сич, Соколище, Чайка*). Оскільки йдеться про мікротопоніми, то вважаємо, що твірні основи цих назв такі мотивуються не антропонімами, похідними від назв тварин і рослин, а безпосередньо їхніми назвами.

Певна кількість найменувань (10 – 4,2%: *Лазарет, Партизани, Полігон*), імовірно, залишилася з часів радянської влади.

Окремо виділили назви-прикметники (8 – 3,36%: *Болотяна, Дружно, Широке*), які переважно відображають особливості рельєфу.

Як уже зазначалося, у структурі мікротопонімії наявна велика кількість назв-словосполучень, які можуть мати різну семантику, зокрема й подвійну.

Зупинимося безпосередньо на відапелятивних назвах-словосполученнях. Найбільшу частку становлять поєднання «прикметник + географічний термін» (33 – 13,87%), де залежним компонентом можуть виступати прикметники присвійні (5: *Бабина гора, Дідова гора, Чортова безодня*), відносні, зокрема фітофорні (5: *Грабова Буда, Калиновий Гай, Лозова гребля*) і зоофорні (4: *Лисячі нори, Овече займище, Цапіві лози*), і якісні з різноманітною семантикою: кольоративи (5: *Білий Камінь, Зелена Криниця, Красний бір*), темпоральні (3: *Стара мазарня, Старе Замчисько, Старий ліс*), прикметники на позначення вертикального членування рельєфу (4: *Глибока балка, Глибока долина, Глибокий луг*), розміру (4: *Велика Могила, Великі Цвітки, Короткі поля*), особливостей поверхні землі (3: *Камінний жолоб, Кам'яний рів, Кам'яний хрест*).

Числівники у структурі власної назви виконують екстралінгвальну функцію, здебільшого конкретизуючи однойменні об'єкти, розташовані поруч. Із-поміж таких іменниково-числівникових назв-словосполучень (7 – 2,94%: *Другі сосни, Третій Укін*), зафіксованих у мікротопонімії регіону, знаходимо оніми *Перший обрив, Другий обрив, Третій обрив, Четвертий обрив*, де числівник виконує констатувальну функцію, повідомляючи про кількість об'єктів.

Іменниково-іменникові відапелятивні утворення (2 – 0,84%) мають різну семантику, як прозору – *Лози за річкою*, так і неоднозначну – *Долина смерті*.

Решту атрибутивних найменувань-словосполучень (6 – 2,52%: *Горожений дуб, Піонерський Табір, Середохресна долина*) не можуть створювати окремих груп через одиничні фіксації.

Відонімні назви урочищ становлять другу за кількістю групу (68 – 19,83%). Для цих найменувань найчастіше твірними основами ставали антропоніми (56 – 82,36%: *Довгальове, Карпівщина, Швейки*), які або трансонімізувалися, або переходили в розряд мікротопонімів після афіксації. Аналогічні процеси відбувалися і з ойконімами, які мотивували назви мікрооб'єктів (6 – 8,82%: *Купинщина, Покоцівка, Радошівське*). Для решти найменувань зафіксованих урочищ твірними основами стали етноніми (3: *Жидовиця, Жидівка, Польське*), гідроніми (2: *Понора, Тростянець*) та катойконім (1: *Цвітошани*).

Відонімно-відапелятивними (37 – 10,79%) вважаємо поєднання присвійних прикметників із географічними або іншими термінами (25 – 67,57%), що, крім вказівки на особливості урочища, містить інформацію про власника, здебільшого першого, колишнього: *Василева гребля, Левкове урочище, Омелькова грушечка*.

До групи найменувань із подвійною мотивацією відносимо і конструкції «ад'ектонім + іменник» (8 – 21,62%), де компоненти назви поєднуються як у прямому (*Мухарівський Лісок, Піддубецький Запуст, Печиводська пасіка*), так і у зворотному порядку (*Березина Медведівська, Буда Бачманівська, Горка Березинська*), що характерне для ойконімних систем.

Іменниково-прийменникові конструкції теж мотивуються онімами, зокрема антропонімами (2 – 5,41%: *Біля Макара, За Ємиками*) і мікротопонімом (1 – 2,7%: *Під*

Березиною). Фіксуємо також поєднання антропоніма з відносним прикметником, похідним від географічного терміна (1 – 2,7%: *Івано-пасічне*).

Отже, за семантикою твірної основи у структурі трактонімів переважають найменування, в основі яких – різні географічні терміни, що переходили в розряд мікротопонімів шляхом онімізації, плюралізації, афіксації, конверсії.

Із семантикою твірної основи тісно пов'язана мотивація назвотворення, оскільки «мотивування власних назв завжди історичне і соціальне» [6, с. 427]. У структурі назв урочищ можна виділити найменування з однинною (250 – 72,89%) та комбінованою (85 – 24,78%) мотивацією.

Найбільшу частку становлять сутнісні найменування (118 – 47,2%: *Діброва, Кар'єр, Лазарет*), якими є «переважно трансформовані однинні апелятиви або словосполучення, зміст яких безпосередньо пов'язаний із тими функціями, які повинен виконувати денотат; саме такі найменування безпосередньо вказують на тип денотата і часто поєднуються з різними його ознаками, утворюючи відповідні комбіновані мотиваційні різновиди» [6, с. 443]. Отже, більшість назв урочищ Північної Хмельниччини дійсно відбиває особливості об'єктів найменування.

Наступну групу складають квалітативні назви (58 – 23,2%), «що виникли на основі різних характерних ознак денотата» [6, с. 440]: *Високе, Овершик* (пор. *овершик* – вершина стогу [1, т. 3, с. 34]), *Шия*.

На місцезнаходження вказує значна кількість локативних назв (18 – 7,2%: *Завапельня, Залучино, Межиліски*).

Крім особливостей, що відображаються географічними термінами та їхніми характеристиками, назви урочищ зберігають інформацію про власників, тому й фіксуємо найменування посесивні («характеризують денотат за правом власності на нього» [6, с. 448]; 49 – 19,6%: *Артемово, Климівка, Оленчина*) та патронімічні («власні назви, які мають певне відношення до предків, найменування яких і стали основою для новостворених онімів» [6, с. 447]; 7 – 2,8%, і це назви з різними суфіксами: *Гармаки, Гнадюки, Клубачі, Кубці, Калюжинці, Котельці, Цвітошани*).

Комбіновану мотивацію репрезентують такі назви-словосполучення:

– квалітативно-сутнісні (40 – 47,06%), де простежується вказівка на ознаку об'єкта і певний термін. Це, зокрема, «прикметник + термін» (33: *Заповідне урочище, Короткі поля, Сільські береги*) або «числівник + термін» (7: *Перший обрив, Другі сосни, Третій Укін*);

– посесивно-сутнісні (32 – 37,65%: *Бошова долина, Дякова Клунька, Омелькова грушечка*), що вказують як на власника, так і на особливість означуваного об'єкта;

– локативно-сутнісні (8 – 9,41%: *Горка Полонська, Лози за річкою, Перемисьельська Хата*), які містять локалізатор та географічний або близький до нього за семантикою термін;

– емоційно-експресивні із відтінком символічності (5 – 5,88%: *Долина смерті, Дружно, Сонячна долина, Цвіток, Чортова безодня*).

Фіксуємо також трактоніми із невстановленою мотивацією (8 – 2,33% від загальної кількості назв: *Гочулини, Кримка, Кримки, Люварець, Обидра, Остроня, Ушпільє, Чеморошень*). Це спричинено різними факторами, із-поміж яких можливі помилки в записі або усній передачі первинного найменування, діалектний вплив, давність об'єкта тощо.

Таким чином, у структурі назв урочищ Північної Хмельниччини домінують прості найменування, утворені лексико-семантичним способом і мотивовані географічними термінами на окреслення рельєфу краю, типу і виду насаджень. Переважають сутнісні та квалітативні назви урочищ. Водночас фіксуємо й інші структурні типи онімів, зокрема назви-словосполучення із комбінованою мотивацією, що складаються із присвійного, якісного або відносного прикметника та географічного терміна. Можна стверджувати, що процес назвотворення яскраво відбиває мовну картину світу українців.

Перспектива дослідження полягає в комплексному аналізі інших різновидів мікротопонімів північних районів Хмельницької області, що дозволить сформулювати цілісну картину номінаційного процесу краю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грінченко Б. Д. Словарь української мови / Б. Д. Грінченко. – Т. 1–4. – К. : Наукова думка, 1996–1997.
2. Мельничук С. П. Ландшафтна екологія : навчально-методичний посібник / С. П. Мельничук. – Львів : ННЛТУ України, 2013. – 227 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://bookwu.net/book_landshaftna-ekologiya_1075/12_3.3-morfologichni-odinic-landshaftu-faciya-urochishhemiscevist
3. Словник української мови: в 11 томах. – К. : 1970–1980.
4. Смерека Б. В. Поняття «урочище» в актових і фіскальних документах Руського воєводства XV–XVIII ст. / Б. В. Смерека // Наукові записки НаУКМА. – 2017. – Том 194. Історичні науки. – С. 11–16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12239/Smereka_Poniattia_urochyshe.pdf
5. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови: монографія / М. М. Торчинський. – Хмельницький : Авіст, 2008. – 550 с.
6. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови. Частина 2. Функціонування власних назв : монографія / М. М. Торчинський. – Хмельницький : ХНУ, 2009. – 454 с.

Стаття надійшла до редакції 5.09.2018 р.